MATIN Research Journal
Imam Khomeini and the Islamic Revolution

Print ISSN: 2423-6462
Online ISSN: 2676-5888
Home page: https://matin.ri-khomeini.ac.ir
Volume 27, Issue 106, Spring 2025

Research Institute of
Imam Khomeini and Islamic Revolution

Equality or Difference between Male and Female Diya: An Approach Based on the Principles of Imam Khomeini[1]

Fatemeh Moghaddasi[1] | Seyed Mohammad Sadegh Mousavi[2*] | Seyed Abolghasem Naghibi[3]

1. PhD student Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Private Law, Motahari University, Tehran, Iran.
3. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Private Law, Motahari University, Tehran, Iran.

Article Info

Article type:
Research article
Article history:
Received: October 17, 2023
Received in revised from:
January 07, 2024
Accepted: April 11, 2024
Published online: April 19, 2025
Keywords:
Diya, Diya principles, Gender-based diya difference, Ruling of halving, Ruling of equalization.

*Corresponding author:
mousavi4535@gmail.com

Abstract

Two primary theories address the difference between male and female diya (blood money). The popular opinion is halving, and the primary evidence of its proponents is the explicit statement of some hadiths. Conversely, another group, emphasizing the Quran's silence on the matter, the contradiction of the hadiths of halving with Quranic principles, and the demands of judicial justice and human dignity, argues for equalizing diya between genders.

After critically examining the arguments of both perspectives and noting that the ruling on differential diya lacks explicit Quranic basis, this study proposes two solutions to reconcile the conflict between traditional jurisprudence and contemporary legal norms: First, based on Imam Khomeini's theoretical foundations rooted in dynamic jurisprudence, the door to ijtihad is not closed regarding the equality of diya for men and women. It is possible to rule for equality, considering the exigencies of time and place, which aligns with Islamic interests, reason and social justice. Alternatively, a new approach combining two theories can be used: accepting the ruling of half diya while simultaneously providing a solution to compensate for the difference using secondary titles such as expediency, necessity, maintaining the Islamic state (hifz al-nizam), and the rule of prioritizing the more important (aham wa muhim).

Cite this article: Moghaddasi, F., Mousavi, S. M. S. & Naghibi, S. A. (2025). Equality or Difference between Male and Female Diya with an Approach based on the Principles of Imam Khomeini. *Matin Research Journal,* 27(106), 133-158. https://doi.org/10.22034/MATIN.2025.205598.1539

©The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution**. This is an open-access article distributed under the CC BY (license http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Introduction

Diyeh is one of the laws that were mentioned before Islam, but it was more of a revenge aspect and was less considered as a compensation and deterrent factor. In Islamic jurisprudence, Diyeh has been considered from various aspects. Aspects such as the quality of the legalization of the ransom (establishment or signature), determination or optionality, the role of error or intentionality of the crime in the amount of the ransom. However, one of the most controversial issues discussed in the topic of diat is the difference between male and female diat. The issue of equality or inequality of Diyeh between men and women is one of the issues of concern to human societies, which in a general view of this theory has two points of view: the first point of view of the theorists is the inequality of dowry and the second point of view is the equality of dowry between men and women. The first group, based on the famous fatwa of jurists, consider the wife's dowry as half. The second group, relying on the application of Quranic verses and some hadiths, believe in the equality of men and women.

In the Islamic Penal Code, which was compiled and approved after the revolution, there are different laws regarding men and women, although some of them have a protective aspect towards women, but still some cases appear to be discrimination and there is room for analysis and analyzed and criticized and new correction opinions are presented. This view is the same view that Imam referred to as dynamic jurisprudence or dynamic ijtihad. According to the analysis and examination of the nature of dowry and the explanation of the arguments of those who believe in the equality and non-equality of dowry, it seems that the chapter of ijtihad regarding the equality of dowry between women and men is not closed. The legislator of the Islamic Republic of Iran also, in order to eliminate the legal and executive gaps in the field of the difference between male and female dowry without entering directly into this challenging and specialized issue, by intensifying the monitoring of the performance of insurance companies, requires them to pay damages to the victims regardless Gender and religion up to the limit of insurance policy commitments.

Research background

In order to achieve a basic and stable analysis, the authors of the article have reviewed the background of the research literature, and the following works were found from the following articles related to the topic: Hossein Mehrpour (1999), with the title: "Research on the difference between male and female dowry in the Islamic Penal Code and its jurisprudential foundations" which examines the differences in the Islamic Penal Code. Soheila Baywardi (2006), with the title: The difference between men and women in Diyeh, which first expressed the views of previous and contemporary jurists, and then discussed the jurisprudential basis of Tansif. Sayyid Fazlullah Mousavi (2013) in an article entitled: Criticism and review of the ruling on women's life in the Islamic Penal Code, while explaining both views, has reviewed and criticized the arguments of the supporters of both theories.

From the review of related works, it was found that although valuable works have been written and authored in previous years, the innovative aspect of this article is that some works are related to the old Islamic Penal Code and some others are clearly related to Imam Khomeini's

jurisprudence approach. Not cited.

Material and method

In this research, the researcher has tried to explain the jurisprudential foundations of Diyeh and compensation in Islam with a descriptive and analytical method, and then to compare the laws of the Islamic Republic in the Penal Code of 1392 with the legal rules of other systems in the field of human rights and the Convention on the Elimination of Discrimination against Women. and further examine the possibility of providing new solutions to minimize the difference and discrimination in legal issues between men and women. In the end The researcher has tried to take into account the comprehensiveness of Islamic principles and rules and the dynamics of Islamic jurisprudence, and by considering the conditions and requirements of time and place, and by analyzing, describing and criticizing the theories of equality and non-equality of dowry between men and women in Shia jurisprudence, and by emphasizing the opinions of jurists. Contemporary, achieve the process of proving the proposed hypothesis, that is, creating a balance between Islamic principles and rules and modern human needs.

Results

1-Referring to the fact that some laws of Islamic Sharia are flexible and have the possibility and power to adapt to current and emerging issues, and also considering the fact that reason is one of the sources of inference and has the power to distinguish between good and bad; It is possible to reach some rulings through rational independence, and therefore it is concluded that time and place requirements are considered effective factors in changing rulings. In the sense that some of the divine decrees are based on specific issues with restrictions and conditions, and these conditions and restrictions can change due to the passage of time and local conditions; There will be a possibility to change the verdict.

2- By looking at the arguments cited by the proponents of the two theories of halving and equality, it became clear that the ruling on the difference between men and women's dowry is not derived from Quranic texts, but is based on narrations that had conflicting narrations. Therefore, to solve the created problems, a new approach was created which is a combination of two theories; It means that it accepts the halving and offers a solution to compensate for the difference. In this approach, using secondary titles such as expediency, necessity, maintaining the system, important and important rules; Efforts are being made to make the female dowry equal to the male dowry. This way of working in the legal and legal aspects has been somewhat successful and resulted in results. According to the Islamic Penal Code, the difference between a man's and a woman's diya is paid from a fund to the injured person or to his family.

Conclusion

The ruling on the difference between male and female Diyeh is not taken from Quranic texts, but it is documented in narrations, which had conflicting narrations. Therefore, to solve the created problems, a new approach was created which is a combination of two theories; It means that it accepts the halving and offers a solution to compensate for the difference.

پژوهشنامه متین امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

شاپا چاپی: ۲۴۲۳-۶۴۶۳
شاپا الکترونیکی: ۲۶۷۶-۵۸۸۸
https://matin.ri-khomeini.ac.ir

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

تساوی یا تفاوت دیه زن و مرد با رویکردی بر مبانی امام خمینی (ره)

فاطمه مقدسی[۱] | سید محمدصادق موسوی*[۲] | سید ابوالقاسم نقیبی[۳]

۱ . دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. دانشیار گروه فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران.
۳. دانشیار گروه فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران.

چکیده

درزمینهٔ تفاوت دیه زن و مرد دو نظریه بیان‌شده‌است؛ نظر مشهور، تنصیف و دلیل عمدهٔ قائلین آن تصریح برخی روایات است. در مقابل، گروهی با تمسک به عدم تصریح قرآن و مخالفت روایات تنصیف با قرآن، اصل عدالت قضایی و کرامت انسانی، به تساوی دیه فتواداده‌اند. نگارنده پس از مداقه در دلایل استنادی قائلین هردو نظریه و با ملحوظ قراردادن این نکته که حکم به تفاوت دیه برگرفته از نصوص قرآنی نیست به این نتیجه رسیده است که برای رفع تعارض تفاوت دیه با حقوق بین‌المللی می‌توان از دو راهکار استفاده کرد: اول اینکه با استناد به مبانی نظری امام خمینی مبتنی بر فقه پویا اجتهاد در باب تساوی دیه زن و مرد بسته نیست و می‌توان با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی حکم به تساوی داد که منطبق با مصالح، عقل و عدالت اجتماعی مدنظر اسلام است و یا این‌که از یک رویکرد جدید که جمع دو نظریه است استفاده کرد؛ یعنی هم حکم تنصیف را پذیرفت و هم با استفاده از عناوین ثانویه مثل مصلحت، ضرورت، حفظ نظام و قاعده اهم و مهم راهکاری برای جبران مابه‌التفاوت ارائه داد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۷/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱/۲۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱/۳۰

کلیدواژه‌ها:
دیه، مبانی دیه، تفاوت دیه زن و مرد، حکم تنصیف، حکم تساوی.

* **نویسنده مسئول:**
mousavi4535@gmail.com

استناد: مقدسی، فاطمه، موسوی، سید محمدصادق و نقیبی سید ابوالقاسم (۱۴۰۴). تساوی یا تفاوت دیه زن و مرد با رویکردی بر مبانی امام خمینی (ره)، پژوهشنامه متین، ۲۷(۱۰۶)، ۱۳۳-۱۵۸.
https://doi.org/10.22034/MATIN.2025.205598.1539
ناشر: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
© نویسندگان.

مقدمه

انسان به‌عنوان یک موجود اجتماعی، برای دوام و ضمانت امنیت فردی و اجتماعی خویش، نیازمند جامعه‌ای است که در آن، قوانین و مقررات تضمین‌کننده وجود داشته تا از تمام حقوق انسانی وی صیانت کند. قوانین و احکام دیه با همین هدف و به‌عنوان یک عامل بازدارنده از ارتکاب قتل و جرح در قوانین جزایی اسلام مقرر گردیده است. دیه ازجمله قوانینی است که پیش از اسلام نیز مطرح بوده است؛ اما بیشتر جنبه انتقام‌جویی داشته و کمتر به‌عنوان جبران خسارت و عامل بازدارنده توجه می‌شد. در فقه اسلامی دیه از جنبه‌های گوناگونی موردتوجه قرارگرفته است. جنبه‌هایی همچون کیفیت تشریع دیه (تأسیسی یا امضایی)، تعیینی یا تخییری بودن، نقش خطایی یا عمدی بودن جنایت در مقدار دیه؛ اما یکی از بحث‌برانگیزترین مسائل موردبحث در باب دیات، تفاوت دیه زن و مرد است. مسئله تساوی یا عدم‌تساوی دیه زن و مرد یکی از مسائل موردتوجه جوامع بشری است که در یک نگاه کلی این نظریه دارای دو دیدگاه است: اولین دیدگاه نظریه قائلین به عدم‌تساوی دیه و دومین دیدگاه قائلین به تساوی دیه زن و مرد است. گروه اول بر اساس فتوای مشهور فقها دیهٔ زن را نصف می‌دانند. گروه دوم با تکیه‌بر اطلاق آیات قرآن و برخی از روایات قائل به تساوی دیهٔ زن و مرد هستند.

یکی از موضوعات مهم و موردتوجه جامعه بین‌المللی، احترام به حقوق زن و مرد و عدم تبعیض بر اساس جنسیت است. در هر سیستم و نظام حقوقی قانون‌گذار باید تمام حالات را در وضع قانون ملاحظه نماید؛ لذا کشورها تلاش کرده‌اند در وضع قوانین و مقررات داخلی خود تا آنجا که شرایط و اوضاع‌واحوال حاکم بر نگرش‌های داخلی اجازه می‌دهد از رهنمودها و دستاوردهای جامعه بین‌الملل استفاده کنند. در قانون مجازات اسلامی که پس از انقلاب، تدوین و تصویب گردید، قوانین متفاوتی نسبت به زن و مرد وجود دارد گرچه برخی نسبت به زن جنبه حمایتی دارد؛ ولی هنوز برخی موارد به‌ظاهر تبعیض به نظر می‌رسد و جا دارد که مورد تحلیل و تجزیه و نقادی قرارگرفته و نظرات اصلاحی جدیدی ارائه گردد. این نگاه همان نگاهی است که امام از آن به‌عنوان فقه پویا یا اجتهاد پویا یاد می‌کرد. با توجه به تحلیل و بررسی ماهیت دیه و تبیین ادله قائلین به تساوی و عدم‌تساوی دیه، به نظر می‌رسد که باب اجتهاد در خصوص تساوی دیه زن با مرد بسته نیست. قانون‌گذار جمهوری

اسلامی ایران نیز، جهت رفع خلأهای قانونی و اجرایی در عرصه تفاوت دیه زن و مرد بدون ورود مستقیم به این مسئله چالشی و تخصصی، با تشدید نظارت بر عملکرد شرکت‌های بیمه آنان را ملزم به پرداخت خسارت وارده به زیان دیدگان بدون لحاظ جنسیت و دین تا سقف تعهدات بیمه‌نامه نموده است.

۱. پیشینه پژوهش

از تتبع در مقالاتِ مرتبط با موضوع، آثار ذیل یافت شد: حسین مهرپور (۱۳۷۸)، با عنوان «بررسی تفاوت دیه زن و مرد در قانون مجازات اسلامی و مبانی فقهی آن» که به بررسی تفاوت‌های موجود در قانون مجازات اسلامی پرداخته‌شده است. سهیلا بایبوردی (۱۳۸۵)، با عنوان «تفاوت زن و مرد در دیه» که ابتدا به بیان دیدگاه فقیهان پیشین و فقهای معاصر و سپس به مبنای فقهی تنصیف پرداخته است. سید فضل‌اللّه موسوی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی حکم دیه نفس زن در قانون مجازات اسلامی» ضمن تبیین هر دو دیدگاه به بررسی و نقد استدلال طرفداران هر دو نظریه پرداخته است. از بررسی آثار مرتبط مشخص گردید که اگرچه آثار ارزشمندی در سال‌های قبل، نگارش و تألیف شده است؛ اما جنبه نوآوری مقاله حاضر ازاین‌جهت است که برخی آثار، مربوط به قانون مجازات اسلامی قدیم است و برخی دیگر نیز مشخصاً به رویکرد فقهی امام خمینی استناد نشده است.

۲. مفاهیم تحقیق

۲-۱. دیه

۲-۱-۱. مفهوم لغوی دیه

«دیه از ریشه وَدَیَ به معنای راندن و رد کردن است»(ابن منظور، ۱۴۰۸، ص. ۲۵۸). واژه «دیه»، وَدَیَ است که طبق قواعد، واو آن حذف‌شده و به آخر آن «هاء» افزوده‌شده است. المنجد دیه را در معنای «مالی که در برابر جان مقتول داده می‌شود معنا کرده است»(سیاح، ۱۳۸۲، ص. ۳۲۰).

۲-۱-۲. دیه در اصطلاح فقها

دیه در اصطلاح فقهی، عبارت است از مالی که جانی در مقابل قتل، نقص‌عضو و جرح، به مجنیٌ‌علیه یا ورثهٔ او می‌پردازد. فاضل مقداد در تعریف دیات می‌نویسد: «دیه عوض نفس است»(فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج ۴، ص.۴۶۱). ایشان همان معنای لغوی را آورده است. شهید ثانی می‌گوید: «دیه مالی است که به سبب جنایتی که بر انسان آزاد واردشده، واجب می‌شود خواه این جنایت نسبت به جان شخصی واردشده باشد خواه پایین‌تر از این حد و گاه این لفظ تنها بر مقادیر معین‌شده از طرف شارع اطلاق شده است و بر سایر موارد لفظ ارش اطلاق می‌شود»(شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص.۴۸۹).

این تعریف با اندک تغییری از سوی فقیهان متأخر تکرار شده است: «دیات جمع دیه به کسر اول و تخفیف یاء است. هاء در آن به‌عوض فاءالفعل است؛ زیرا اصل دیه از «ودی» اخذشده که به معنای تأدیه و پرداخت خون‌بهاست. واژه دیه در کلام و لغت عرب به معنی عقل است. یکی از معانی عقل، منع است؛ چراکه ادای دیه مانع خونریزی می‌شود. مقصود از دیه مالی است که تأدیه‌اش بر شخص آزاد به سبب ارتکاب جنایت بر نفس یا غیر آن واجب می‌شود خواه مقدار دیه از سوی شارع معین‌شده یا نشده باشد»(نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص.۱۴۰). «دیه مالی است که در جنایت بر نفس، اعضا یا ایراد جرح و مانند آن از طرف شارع مقرر و معین‌شده است»(خویی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص.۱۸۶). ازنظر امام خمینی دیه عبارت است از مالی که به‌واسطهٔ جنایت بر حُر در نفس یا کم‌تر از آن واجب می‌شود چه مقدر باشد یا نه دیه نام‌برده می‌شود (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص.۹۳۶). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود دیه در اصطلاح فقیهان، در همان معنای لغوی استفاده‌شده است و چندان تفاوتی ندارد. شاید بتوان گفت تنها یکی از فقیهان متأخر، تعریفی متفاوت از دیگران در مورد دیه ارائه کرده است که همان تعریف آیت‌الله خویی است ایشان تعریف دیه را بر مواردی اطلاق نموده است که شارع مقدار آن را معین کرده باشد. این در حالی است که سایر فقیهان دیه را به‌صورت مطلق بر مالی که به سبب جنایت واجب می‌شود اطلاق می‌کنند و تفاوتی ندارد که این میزان از طرف شارع مشخص‌شده یا نشده باشد.

۲-۲. تفاوت دیه زن و مرد

یکی از چالش‌های این حوزه، نابرابری دیه زن و مرد بر اســاس دیدگاه مشــهور فقهاســت. فقهای شــیعه در موارد قتل، دیه زن را نصف دیه مرد تلقی نموده‌اند و در مواردی همچون، تلف اعضا و جراحات تا زمانی که به یک‌سوم دیه نرسیده باشد؛ دیه زن و مرد برابر و از آن زمان به بعد دیه زن نصف دیه مرد می‌شــود. این نظریه در بین فقهای متقدم شــیعه مخالفی ندارد و بررسی کلمات فقها از قدما و متأخرین این مهم را ثابت می‌کند. البته در بین فقهای متأخر عده قلیلی قائل به‌تساوی دیه شده‌اند.

۳. کلیات تحقیق

۳-۱. مبانی دیه

احکام و قوانین الهی از مآخذی اســتنباط و اســتخراج می‌شــود که به آن، منابع فقه یا منابع اجتهاد و یا ادله احکام گفته می‌شود. کتاب، سنت، عقل و اجماع ادله‌ای هستند که می‌توان بر اســاس آن‌ها به‌حکم واقعی در این باب دســت‌یافت. قصد از بیان مبانی دیه این است که ثابت کنیم اصل دیه در منابع فقهی ما مورد تأیید است و هیچ‌گونه شکی در اصل دیه نیست؛ اما قرآن در خصوص میزان دیه و تفاوت بین زن و مرد سکوت کرده است.

۳-۱-۱. مبانی فقهی دیه

الف) قرآن

بــا تأمل در قــرآن به‌عنوان یکی از منابع اصلی فقه، می‌توان آیــات مربوط به قتل و موجبات قصاص و دیه را در ۴ گروه تقسیم‌بندی کرد:

۱. آیات نهی‌کننده از ارتکاب قتل (مائده: ۳۲؛ نساء: ۲۹).

۲. آیات خاص تشریع مجازات قصاص (بقره: ۱۷۸؛ اسراء: ۳۳؛ مائده: ۴۵).

این آیات مجازات قصاص نفس را تشــریع نموده و به ولی‌دم حق تقاضای قصاص را اعطا می‌کند که جامعه و قاتل مکلف‌اند حق او را محترم شــمرده و گردن نهند. لیکن نکته مهم این آیات، مخیر کردن ولی‌دم در تقاضای اجرای قصاص یا عفو در مقابل گرفتن دیه و یا عفو مجانی است.

۳. آیات عام تشریع مجازات به‌مثل (نحل: ۱۲۶؛ بقره: ۱۹۴).

در برخی از آیات قرآن کریم مجازات به‌مثل و یا به بیانی دیگر، مقابله‌به‌مثل تشریع شده است که مجازات قصاص، مصداقی از آن است.

۴. آیات دیه (نساء: ۹۲؛ بقره: ۱۷۸).

در آیه ۹۲ سوره نساء آمده است که اگر شخص مسلمانی یا کسی که با مسلمین پیمان بسته است به خطا و غیر عمد به قتل برسد؛ به‌غیراز کفاره این قتل غیرعمدی که عبارت است از آزاد کردن برده، می‌بایست به خانواده مقتول نیز دیه بپردازد. شأن نزول آیه هم طبق نظر عموم مفسرین، مربوط به مردی است که به‌اشتباه، فرد مسلمان شده‌ای را به تصور این‌که همچنان کافر است به قتل رسانید و سپس این حادثه به اطلاع پیامبر (ص) رسید و بسیار متأثر شدند. لازم به ذکر است مراد از دیه در این آیه، فقط دیه نفس یعنی دیه مربوط به کشتن انسان به‌صورت خطایی است. به‌طوری‌که از محتوای این آیه به دست می‌آید مقدار دیه در قرآن کریم ذکر نشده است بلکه به بیان دیه مسلمه اکتفا شده است.

ب) سنت

سنت یکی از مهم‌ترین مآخذ احکام دیه شمرده می‌شود (احمد ادریس، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۶). احادیث فراوانی از حضرات معصومین (ع) در منابع معتبر شیعی (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۷، صص.۳۵۸-۲۷۱؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۴، صص.۱۶۹-۷۵؛ شیخ طوسی، ۱۳۶۵، ج۴، ص.۲۵۸) و اهل سنت (بخاری، ۱۴۱۰، ج ۸، ص.۴۵؛ ابن ماجه، ۱۴۱۸، ج ۲، ص.۸۷۳؛ ابو داوود، ۱۴۲۰، ج ۲، صص.۳۷۸-۳۶۴)، مهم‌ترین مأخذ احکام فرعی دیه است. در این احادیث علاوه بر بیان حکم کلی دیه و مشروعیت و وجوب آن در انواع جنایات بر نفس و آسیب‌های جسمانی به میزان دیه در هر مورد و دیگر احکام جزئی آن نیز پرداخته‌شده است. به‌رغم تفاوت‌های موجود در دلالت آن‌ها بر پاره‌ای احکام به اصل وجوب دیه، در قتل غیرعمد و در جنایت بر اعضا و منافع، تردید وجود ندارد.

ج) اجماع

با این‌که اجماع بر اساس فقه امامیه، یک دلیل مستقل در کنار روایات به‌حساب نمی‌آید؛ اما بسیاری از فقها در مقام استدلال به اجماع استناد نموده‌اند.

۲-۱-۳. مبانی عقلی دیه

الف) نظم عمومی

نظم عمومی شـــامل مجموعه ضوابط و مقرراتی است که تأمین‌کننده مصالح و منافع عموم شهروندان جامعه است و هر عملی که منجر به اختلال در جامعه شود، خلاف نظم عمومی محســـوب می‌گردد؛ بنابراین اگر کسی موجب صدمه جســـمانی بر شخص دیگری شده و قانون‌گذار برای جبران خســـارت و ایجـــاد نظم عمومی به قصاص یا دیه حکم ندهد، ارکان نظم عمومی جامعه دچار اختلال و نابسامانی می‌گردد.

ب) اصل عدالت

عقل ســـلیم، قبح جنایت بر نفس و عضو و لزوم جبران خســـارت را درک می‌کند و شـــارع به‌حکم عقل و بر اســـاس عدالت، حکم حرمت قتل و وجوب تدارک زیان حاصله را بیان داشته و جانی را به جبران، مکلف کرده است.

ج) اصل اتلاف

مستند این اصل بنای عقلاست. در تمام جوامع، در صورت تحقق جنایت و تلف، فردی که موجب ورود خسارت گردیده، ضامن تدارک خسارت و مسئول پرداخت غرامت است. در اسلام نیز این رویه موردپذیرش قرار گرفته است.

د) قاعده لا ضرر

«هر ضرر و زیانی که جبران نشـــود، حرام و منهیٌ‌عنه اســـت و این کنایه از وجوب تدارک و جبران ضرر و خســـارت حاصله اســـت، اعم از این‌که ضرر مالی باشـــد یا جانی، درست اســـت که مثال ذکرشده دربارهٔ لزوم جبران زیان مالی اســـت لکن از باب این‌که در روایت علت حکم تصریح‌شـــده اســـت و آن حضرت فرموده است: «انک رجل مضار و لاضرر و لاضرار»، این خود دلیل عامی است که هر نوع ضرر و زیان رساندن را ممنوع و تدارک آن را واجب دانسته است»(مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ص.۲۱).

ه) قاعده نفی عسر و حرج

با توجه به معنای وسیع و کلی برای نفی حرج، «هر تنگی و حرجی ممنوع می گردد و روشن است که اگر کسی خسارت مالی یا بدنی بر کسی وارد آورد و از عهدهٔ خسارت وارده برنیاید، او را در معرض ضیق و تنگی قرارداده است و این ازنظر شارع ممنوع است، دیه نیز از مصادیق همین امر است»(جوهری، عابدی و جعفری، ۱۳۹۵، ص.۱۰۵).

۲-۳. نظریه تنصیف

فقهای شیعه در موارد قتل، دیه زن را نصف دیه مرد می‌دانند و در سایر موارد، صدمات جسمانی (تلف عضو و جراحات) تا زمانی که به یک‌سوم دیه نرسیده باشد دیه آن دو (زن و مرد) برابر و از آن زمان به بعد دیه زن نصف دیه مرد میشود. این نظریه در بین فقهای متقدم شیعه مخالفی ندارد. البته در بین فقهای متأخر عدهٔ قلیلی قائل به‌تساوی دیه شده‌اند.

۱-۲-۳. تفاوت دیه در نفس

در این قسمت دیدگاه قائلین به تفاوت دیه زن و مرد از منظر فقه امامیه بیان‌شده سپس در ادامه ادله استنادی ایشان خواهد آمد.

۱-۱-۲-۳. بیان دیدگاه‌ها

فقهای امامیه در هر سه حالت قتل عمد، شبه عمد و خطای محض، دیه زن را نصف دیه مرد می‌دانند. «هنگامی که مردی از روی عمد زنی را به قتل برساند اگر بستگان زن دریافت دیه را انتخاب کنند و قاتل نیز به آن رضایت دهد، بر او لازم است که پنجاه شتر به آن‌ها بپردازد؛ زیرا دیه زن نصف دیه مرد است»(شیخ مفید، ۱۴۰۳، ص. ۷۳۹). شیخ طوسی نیز قائل به نصف بودن دیهٔ زن در مقابل مرد است (۱۳۸۷، ج ۵، ص. ۲۵۴). سلار دیلمی (۱۴۲۱، ص. ۹۱۶) و ابن براج (۱۴۰۶، ج ۹، ص.۴۵۷)، صراحتاً قائل به تنصیف دیه زن می‌باشند. ابن زهره نیز با نظریه تنصیف موافق است: دیه زن نصف دیه مرد است و در این زمینه هیچ مخالفتی وجود ندارد. فقهای متأخر شیعه مانند متقدمین در این‌که دیه زن در قتل نصف دیه مرد است با یکدیگر اتفاق‌نظر دارند: فاضل هندی به‌تفصیل در باب دیه زنان سخن گفته است:

«مرد آزاد در برابر زن قصاص می‌شود؛ ولی با این شرط که مقدار تفاوت دیه او (نصف دیه) پرداخت شـود. دلیل این دیدگاه اجماع و روایات اسـت و اگر ولی زن از برگرداندن تفاوت دیه خودداری کند و یا توان پرداخت آن را نداشته باشد قول نزدیک به صواب این است که می‌تواند دیه زن آزاد را مطالبه کند اگرچه او راضی نباشد؛ زیرا در هیچ صورت نباید خونی به هدر رود؛ و در اینجا قصاص و ترک آن موجب از بین رفتن خون می‌شود. البته این احتمال هم هسـت که بگوییم در صورت خودداری و یا ناتوانی ولـی زن از پرداخت تفاوت دیه او هیچ حقی ندارد؛ زیرا اصل در این‌گونه جنایت‌های عمدی قصاص است و دیه تنها بر اساس سازش و توافق طرفین ثابت می‌شـود»(فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص.۴۴۶). نجفی نیز «نصف بودن دیه زن نسـبت به دیه مرد را امری اجماعی و مورد اتفاق همهٔ مذاهب اسلامی دانسته و می‌گوید: در این موضوع هیچ اختلاف و اشکالی در روایات و فتاوا وجود ندارد بلکه هر دو نوع اجماع منقول و محصل بر این موضوع اقامه‌شـده و حتی اجماع منقول در اینجا همانند نصوص مسـتفیض یا متواتر اسـت و از این بالاتر همهٔ مسلمانان در این موضوع وحدت نظر دارند و تنها ابن‌علیه و اصم گفته‌اند که دیه زن همانند مرد اسـت؛ اما اجماع، قبل و بعد از زمان این دو برخلاف آنچه گفته‌اند منعقدشـده اسـت و به‌علاوه کسانی که اجماع امت ر در این زمینه نقل کرده‌اند نه اعتنایی به مخالفت آن‌ها کرده و نه اشاره‌ای به آن‌ها نموده‌اند؛ بنابراین در اینجا هیچ اثری بر مخالفت آن‌ها مترتب نیست»(نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳، ص.۳۲) امام خمینی نیز می‌گوید: «مرد آزاد در برابر مرد آزاد قصاص می‌شـود همچنین در برابر زن آزاد نیز کشـته می‌شود؛ ولی با این شـرط که فاضل دیه (نصف دیه مرد آزاد) پرداخت شود»(امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۹۱۰).

۲-۱-۲-۳. بررسی و نقد دلایل روایی تنصیف دیه

از آیات قرآن نمی‌توان تبعیض و تفاوت بین مرد و زن را در امر قصاص استنباط نمود؛ لذا در این قسمت، به سنت و اخبار مراجعه می‌شود.

الف) صحیحه عبدالله بن مُسکان

«امـام صادق (ع) فرمودند: «دیه زن نصف دیه مرد اسـت»(حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص.۱۵۱).

این روایت «گرچه به لحاظ دلالت تمام است و خدشه‌ای بر آن وارد نیست؛ ولی از جهت سند با مشکل مواجه است؛ زیرا وثاقت محمد بن عیسی محل خلاف است»(صانعی،۱۳۸۲، ص. ۱۹۶).

ب) روایت ابی عبیده

«از امام صادق (ع) در مورد مردی سؤال شد که زنی را به‌اشتباه بکُشد و او در حال زایمان باشد. امام فرمود: پنج هزار درهم به‌عنوان دیه زن بر مرد است و برای فرزند، یك برده مرد یا زن و یا چهل دینار دیه تعلق می‌گیرد»(حر عاملی،۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۲۰۶).

این روایت از دو جهت مشکل دارد؛ «جهت اول پاسخ به سؤال در مورد خاصی است (قتل زن حامله)؛ بنابراین احتمال دارد قضیه شخصیه باشد که در خارج اتفاق افتاده باشد و امام حکم آن را بیان فرموده‌اند و هیچ‌گاه نمی‌توان بر اساس قضایای شخصیه و جزئیه استدلال کرد و اگر هم قضیه شخصیه نباشد به مورد سؤال اختصاص می‌یابد و نمی‌توان به همهٔ موارد دیه تعمیم داد. جهت دوم؛ در مورد میزان دیه جنینی که خلقتش کامل شده که برابر با دیه انسان کامل است و اگر جنینی به این حد نرسیده دیه‌اش یک‌صد دینار و کمتر است؛ بنابراین تخییر میان یک برده مرد یا زن و چهل دینار در دیه جنین مخالف فتوای اصحاب بوده و با سقوط حجیت این بخش از حدیث، قسمت نخست آن نیز از حجیت می‌افتد چراکه دو حکم مستقل نیست تا بتوان مدعی تبعیض در حجیت شد»(صانعی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۵). البته شیخ طوسی در پاسخ به اشکال می‌گوید: «روایاتی که دلالت دارند دیه جنین یک‌صد دیناراست، حمل می‌شوند بر صورتی که جنین کامل بوده و روح در آن دمیده نشده باشد، بنابراین روایت برحسب سند صحیحه تلقی می‌شود» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳، ص.۳۵۹). آیت‌الله خویی در نقد این حدیث می‌گوید: «برحسب این روایت قاتل بین پرداخت سه چیز مخیر است عبد، امه یا چهل دینار و این مطلب مقطوع البطلان است چون نه از عامه قائلی دارد و نه خاصه؛ لذا شیخ الطائفه نیز حدیث را به موردی حمل کرده است که هنوز خلقت جنین کامل نشده باشد و جای دیگر این روایت را حمل بر تقیه نموده است بنابراین چاره‌ای نداریم جز این‌که روایت را کنار بگذاریم»(خویی، ۱۴۱۰، ج ۴۲، ص. ۴۹۵).

ج) روایت عبدالله بن مسکان

«قال: دية الجنين خمسة أجزاء»(حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۲۲۹). «این روایت، گرچه ظهورش مانند حدیث اول نیست؛ زیرا مربوط به دیه جنین است و حکم آن، با الغای خصوصیت، تعمیم می‌یابد، لیکن عرفْ ظهور آن را می‌پذیرد؛ اما سند آن، مانند روایت نخست، با مشکل مواجه است؛ زیرا در این سند نیز محمدبن‌عیسی از یونس نقل می‌کند و ایرادهای پیش‌گفته در اینجا نیز می‌آید. علاوه بر آن، احتمال ارسال سند نیز می‌رود؛ زیرا محمد بن‌عیسی از یونس یا دیگری که نامش معلوم نشده نقل روایت کرده است: محمد بن عیسی، عن یونس او غیره»(صانعی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۵).

د) روایت محمد بن یعقوب

امیر مؤمنان (ع) فرمود: «اگر روح در جسم دمیده شود و پسر باشد، دیه‌اش هزار دینار است و اگر دختر باشد، پانصد دینار است و اگر زن بارداری کشته شود و فرزند هم از دنیا برود و معلوم نباشد که پسر است یا دختر و آیا پیش از مادر از دنیا رفته یا پس از وی، دیه‌اش نیمی از دیه پسر و نیمی از دیه دختر است» (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۳۱۲). این روایت به جهت سند و دلالت مشکلی ندارد.

ه) روایت ابوجریر قمی

«از امام کاظم (ع) دربارهٔ دیهٔ نطفه، علقه، مضغه، مخلّقه و آنچه در رحم است، پرسیدم. امام(ع) در پاسخ فرمود: اگر گوشت بر استخوان‌ها روید، دیه‌اش یک‌صد دینار است. خداوند در قرآن فرموده است: اگر پسر باشد، دیه پسر و اگر دختر باشد، دیه دختر بدان اختصاص می‌یابد»(حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۳۱۷). این روایت نیز همانند روایت قبلی به جهت سند و دلالت مشکلی ندارد و در تکملةالمنهاج (خویی ۱۴۱۰، ج ۴۲، ص.۴۹۰)، جواهرالکلام (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳، ص.۳۵۶) و فقه‌الدیات (موسوی اردبیلی، ۱۳۷۵، ص. ۵۰۵) به جهت سند معتبر شمرده‌شده است؛ اما بنا بر نظریات برخی از فقها با توجه به برابری زن و مرد ازنظر هویت انسانی چنان‌که آیات و روایات زیادی بر آن گواهی می‌دهد؛ اقتضا می‌کند که در خون‌بهای آنان نیز تفاوتی وجود نداشته باشد.

و) روایت عبدالله بن مسکان

امام صادق (ع) فرمود: «هرگاه زنی مردی را بکشد، در مقابل کشتن وی قصاص می گردد و اگر مردی زنی را بکشد، چنانچه بخواهند قصاص کنند، باید نیمی از دیه مرد را به خانواده‌اش بپردازند و مرد را قصاص کنند و اگر از کشتن صرف‌نظر کنند، دیه کامل زن را دریافت کنند و دیه زن نصف دیه مرد است»(حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۳۱۷).

ز) صحیحه حلبی

«از امام صادق (ع) شنیدم دربارهٔ مردی که زنی را به‌عمد بکشد اگر اولیای دم آن زن بخواهند می‌توانند آن مرد را بکشند و این حق آن‌هاست؛ ولی نیمی از دیه را باید به خانواده آن مرد بپردازند و اگر از قصاص کردن وی صرف‌نظر نمایند دیه زن را که نصف دیه مرد است می‌توانند بگیرند»(حر عاملی،۱۴۱۴، ج ۲۹، ص. ۱۸۰).

همچنین روایت‌های چهار، پنج، شش، هفت، نه، دوازده، سیزده، پانزده، نوزده، بیست و بیست‌ویک از باب ۳۳ وسائل الشیعه بر این مطلب دلالت دارند. «این روایت‌ها در مدلول مطابقی خود حجت نیست و اگر دلیلی در دلالت مطابقی خود حجت نباشد، دلالت التزامی آن نیز حجیت ندارد؛ زیرا دلالت التزامی در وجود و حجیت تابع دلالت مطابقی است. به سخن دیگر، وقتی لفظ در دلالت مطابقی و معنای اصلی خود حجت نیست، گویا دلالتی وجود ندارد؛ پس ملزومی نیست تا لازمی داشته باشد. به عبارت سوم، وقتی لفظ در ملزوم که اصل است، حجیت ندارد، قهراً لازم آن نیز که فرع است حجیت نخواهد داشت»(صانعی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۸).

۳-۱-۲-۳. بررسی و نقد دلایل غیر روایی تنصیف دیه در فقه امامیه

اجماع

دومین دلیلی که بر نصف بودن دیه زن نسبت به دیه مرد اقامه‌شده، اجماع فقهاست. از میان فقهای متأخر کسانی چون: طباطبایی، ریاض‌المسائل (۱۴۱۸، ج ۱۶، ص.۳۶۰)، نجفی، جواهرالکلام (۱۴۰۴، ج ۴۳، ص.۳۳) ادعا کرده‌اند که «هر دو نوع اجماع، یعنی اجماع منقول و اجماع محصل بر موضوع یادشده دلالت می کند». از میان فقهای متقدم، شیخ طوسی

در المبسوط و الخلاف «نصف بودن دیه زن را اجماعی دانسته»(۱۳۸۷، ج ۷، ص.۱۴۸؛ ۱۴۰۷، ج ۵، ص.۲۱) و ابن زهره در غنیة النزوع گفته اســت: «هیچ قول مخالفی در این زمینه وجود ندارد» (۱۴۱۷، ص. ۴۱۵). استناد به اجماع با دو اشکال اساسی مواجه است.

استناد به اجماع با دو اشکال اساسی مواجه است.

اول: با تعمق در عبارات برخی فقیهان چنین برداشــت می‌شــود که در تحقق اجماع، تردید وجود دارد. صاحب مجمع‌الفائدة در شرح عبارت علامه در کتاب ارشاد که دیه زن نصف دیه مرد است، در مقام استدلال بر مسئله می‌گوید: «کأنّ دلیله الاجماع و الاخبار و قدمرّت، فتذکّر» (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص.۳۲۲).

دوم: «اجماع در صورتی دلیل و مدرک اســت که مستند روایی و قرآنی در خصوص مسئله موردنظر در دســت نباشــد و این اجماع با وجود روایت‌های یادشده، مدرکی است؛ بنابراین دلیل مســتقلی به شمار نمی‌آید» (شفیعی‌سروســتانی، رحمان ستایش و قیاســی،۱۳۷۳، ص. ۴۹۰)؛ بنابراین اســاس و مبنای اجماعی که فقیهان در تنصیف دیه به آن اســتناد نموده‌اند؛ اساســاً مبتنی بر روایات اســت و در این مســئله به‌عنوان یک دلیل به‌حســاب نمی‌آید. ازآنجایی‌که علمای امامیه اجماع را به‌عنوان یک دلیل مستقل محسوب نمی‌کنند و در حجیت آن شک دارند؛ لذا شک در حجیت مساوی با عدم حجیت است.

از بررســی اقوال و دلایل فقهای شیعه به دســت می‌آید که این بزرگان با استناد به روایات و اجماع متفق‌اند که اگرچه عمومات آیات قرآن دلالت بر برابری زن و مرد در قصاص دارد؛ ولی این آیات با روایات موجود تخصیص‌یافته‌اند؛ بنابراین اگر مردی مرتکب قتل زنی شــود و بســتگان زن بخواهند مرد را قصاص کنند، در این صورت فاضل دیه ضروری اســت و در این زمینه قول مخالفی وجود ندارد.

۲-۲-۳. تفاوت دیه در اعضا

۱-۲-۲-۳. بیان دیدگاه‌ها در دیه اعضا و جراحات

بر اساس قول مشهور فقیهان امامیه در مورد دیه اعضا و جراحات زن و مرد تا وقتی‌که به حد یک‌ســوم دیه کامل نرسد، دیه زن و مرد مساوی است؛ اما به‌محض این‌که از میزان ثلث دیه کامل بگذرد؛ دیه زن نصف دیه مرد محاسبه می‌شود. از تتبع در اقوال فقیهان شیعه مشخص

گردید که هیچ‌یک از فقیهان قائل به تنصیف دیه زن نسبت به مرد به‌صورت مطلق نیست حتی در کمتر از ثلث. «تا زمانی که از یک‌سوم دیه مرد کمتر نشده نصف دیه مرد است؛ اما زمانی که دیه جنایت خواه جراحت باشد خواه تلف عضو، از یک‌سوم کمتر شد، زن و مرد، در قصاص و دیه با یکدیگر برابرند»(نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳، ص.۳۳). «فقهای امامیه در این مورد به دو گروه تقسیم‌شده‌اند. مشهور فقها بر این باورند که این حکم عمومیت دارد و هر دو مورد را شامل می‌شود، فرقی نمی‌کند جانی مرد باشد یا زن»(خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص.۳۲۰).

۳-۳. نظریه تساوی

امروزه یکی از مسائلی که به‌صورت خاص موردتوجه اندیشمندان و صاحب‌نظران فقه و حقوق قرارگرفته؛ عدم‌تساوی دیه زن و مرد مسلمان است. نظر مشهور تمام فقیهان متقدم و متأخر تا به امروز، دال بر تنصیف دیه است. برخی از علمای شیعه همچون مقدس اردبیلی اگرچه تردیدهایی را در این خصوص ابراز داشتند؛ اما درنهایت از نظریهٔ مشهور تبعیت نموده و فتوا به تنصیف داده‌اند. فقط صانعی و جناتی قائل به برابری کامل دیهٔ زن و مرد شده‌اند. همچنین برخی از علمای مذاهب اسلامی نیز قائل به‌تساوی مقدار دیه زن و مرد در قانون جزایی اسلام و عدم وجود تفاوت در این زمینه می‌باشند. از میان عالمان متقدم اهل سنت، ابن علیه و ابوبکر اصم، قائل به این نظریه هستند و از علمای معاصر آن‌ها نیز افرادی همچون محمود شلتوت و ابو زهره به این نظریه گرایش پیداکرده و به آن فتوا داده‌اند؛ بنابراین در میان اهل سنت اعتقاد به‌تساوی جدید نیست، اما در میان فقهای شیعه یک بحث جدید است.

۱-۳-۳. ادلهٔ قائلین به‌تساوی دیه

۱-۱-۳-۳. قرآن

به نظر می‌رسد برای اثبات نظریه تساوی با استناد به آیات قرآن، می‌توان از چند رویکرد استفاده کرد:

رویکرد اول:

ما در قرآن کریم آیه‌ای درزمینهٔ مقدار دیهٔ زن و مرد و تنصیف یا تساوی نداریم؛ بنابراین

حکم به تساوی دیه زن و مرد، حکمی برخلاف قرآن تلقی نمی‌شود چون قرآن در این زمینه مسئله را مسکوت گذاشته است. در قرآن کریم، پرداخت دیه به خانواده مقتول در موارد قتل غیرعمدی، تبیین و تشـریع شده است؛ ولی به میزان آن اشاره‌ای نشده و همچنین دلالت بر تفاوت میان زن و مـرد نیز ندارد. نیامدن این تفاوت، یکی از عمده‌ترین محورهای مخالف با رأی مشهور است.

رویکرد دوم:

در این رویکرد می‌توان با اسـتناد به اطلاق آیات، تساوی دیه زن و مرد را اثبات نمود چراکه در قـرآن آیاتـی وجود دارد که بدون تمایز میان مرد و زن به بیان مسـئله دیه پرداخته اسـت (نسـاء:۹۲). علاوه بر آیه ۹۲ سـوره نسـاء، آیات دیگری نیز وجود دارد که به اسـتناد برخی از اندیشـمندان، به‌صورت غیرمسـتقیم، دلالت بر تسـاوی میان زن و مرد دارد. در آیات: بقره:۱۷۸؛ مائده:۴۵،۳۲، به‌قاعدهٔ اشتراک زنان و مردان در احکام اشاره‌شده و وجوب دیهٔ مسـاوی در قتل خطایی زنان و همچنین قتل عمد زنان را اثبات می‌کند (میر شمسـی، ۱۳۸۰، ص. ۱۸۳).

رویکرد سوم:

استناد به آیاتی از قرآن جهت اثبات مخالفت روایات استنادی نظریه مشهور با کتاب و سنت، این آیات در چند گروه قابل‌بررسی است:

۱. آیات مربوط به عدالت خداوند:

صانعی با استناد به آیات بسیاری در قرآن که دلالت بر عدل خداوندی دارد؛ می‌گوید: «روایاتی که دلالت بر نصف بودن دیهٔ زن نسبت به مرد دارد مخالف صریح آیاتی است که دلالت بر عـدل و نفی ظلم می‌کند مانند آیات: (فصلت: ۴۶؛ آل‌عمران:۱۸۲؛ انفال:۵۱؛ حج: ۱۰؛ ق:۲۹؛ انعام:۱۱۵؛ نساء:۴۰؛ غافر: ۳۱)».

۲. آیات مربوط به برابری انسان‌ها:

قـرآن کریم همهٔ آدمیان را فرزنـدان آدم و حوا می‌داند و میان آنـان در مبدأ آفرینش و استعدادهای انسانی، فرقی نمی‌گذارد (نساء:۱؛ بقره: ۱۲۳،۱۰۳؛ حجرات:۱۳).

۲-۱-۳-۳. روایات

ازنظر قائلین به نظریهٔ تنصیف، با توجه به اطلاق آیه تنها چیزی که می‌تواند مبین مقدار دیه و تفاوت بین مرد و زن باشد، روایاتی است که در ذیل آیه در مورد دیه زن و مرد واردشده است که به‌طورکلی به دو دسته تقسیم می‌شوند.

الف) روایاتی که از حیث تفاوت بین زن و مرد مطلق است و بنا بر این اطلاق، می‌توان قائل به تساوی دیه شد.

ب) روایاتی که با مضامین مختلف، دیه زن و مرد را متفاوت می‌داند.

اما در مقابل روایاتی نیز موجود است که ضمن بیان دیه و مقدار آن، دلالت بر تساوی مقدار دیه زن و مرد، مسلمان و غیرمسلمان دارند و هیچ‌گونه تبعیض و تفاوتی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. این روایت‌ها را حر عاملی در ابتدای کتاب‌الدیات وسائل‌الشیعه آورده‌است. تعداد این روایت‌ها چهارده حدیث است (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۱۹۳) و در میان آن‌ها روایت‌های معتبر نیز بسیار است مانند روایت محمد بن‌یعقوب (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۱۹۳)؛ روایت محمد بن‌علی‌بن‌الحسین باسناده، عن‌حماد بن عمرو (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۹، ص.۱۹۸). صانعی با استناد به اصول و قواعد کلی اسلام می‌گوید: علاوه بر این روایات که بر برابری دیه دلالت دارند، می‌توان آیات و روایاتی را نیز که بر برابری انسان‌ها در شخصیت و استعداد و دیگر ویژگی‌های انسانی دلالت دارند، گواه و شاهد گرفت. به تعبیر دیگر، می‌توان گفت که اصول و قواعد اولیه اسلامی نیز بر برابری دلالت می‌کند خلاصه آن‌که روایات دال بر اصل دیه و مقدار آن، به انضمام اصول و قواعد کلی اخذشده از آیات و روایات، برابری دیه زن و مرد، مسلمان و غیرمسلمان را تثبیت می‌کنند (صانعی، ۱۳۹۶، ص. ۵۹).

۳-۱-۳-۳. ضعف اجماع

اجماعی که صاحب جواهر و صاحب ریاض ادعا کرده‌اند، با توجه به عبارت محقق اردبیلی، سست و قابل‌نقض است؛ زیرا وی در مقام استدلال بر مسئله قصاص مرد در برابر زن با پرداخت نصف دیه مرد می‌نویسد: کان دلیله اجماع و الأخبار که بیانگر عدم جزم وی به حکم معروف در این مسئله به دلیل عدم جزم به اخبار و اجماع است (صانعی، ۱۳۹۶، ص. ۱۹۳).

۴-۱-۳-۳. عقل

یکی دیگر از منابع استنباط، عقل است که با استناد به آن می‌توان گفت که برابری حکم دیهٔ زن و مرد به‌عنوان یک حکم خلاف عقل تلقی نمی‌شـود. قائلین به نظریه تساوی به عناوین زیر استناد می‌کنند:

۱. حکم تساوی منطبق با قواعد عقلایی است.
۲. دیه حکم تأسیسی اسلام نیست بلکه سنت اقتصادی-اجتماعی امضاشده
۳. مقتضیات زمانی و مکانی و تأثیر آن در احکام.
۴. تفاوت دیه جرم‌زا و تحقیرکننده است.
۵. ملاک جبران آسیب است نه جنسیت.

۲-۳-۳. تحلیل و نقد دلایل تساوی دیه

نقد اســتناد به بیان مطلق آیات: قائلین به تســاوی، بیان مطلق آیات را عمده‌ترین دلیل اولاً؛ آیه شریفه در مقام بیان اصل تشریع دیه است نه در مقام بیان مقدار و خصوصیات آن و چنانچه در علم اصول بیان‌شده است، یکی از مقدمات حکمت برای تمسک به اطلاق آن است که متکلم در مقام بیان باشـد؛ لذا می‌توان گفت چون آیه درصدد بیان مقدار دیه نیسـت از این حیث اطلاق نداشـته و نمی‌توان به آن تمسک کرد. ثانیاً؛ برفرض این‌که آیه مطلق هم باشد یکی دیگر از مقدمات حکمت آن اسـت که مقیدی برای آن موجود نباشـد، حال‌آنکه در این مقام، روایات فراوان بلکه در حد تواتری موجود است که می‌تواند مفید اطلاق آیه باشد (جوریزی، ۱۳۹۲، ص. ۹۰).

نقد اســتناد به آیات عدالت خدا: در پاســخ به این اســتدلال باید گفت: «کبرای این استدلال صحیح اســت و شــکی نیســت که کلام و احکام الهی مطابق با حق و عدل است، لیکن اشــکال در صغرای استدلال است؛ زیرا معلوم نیســت که تفاوت بین زن و مرد در قصاص و دیــه، مصداق باطل و ظلم باشــد، بلکه با توجه به نظام جامــع حقوقی اسلام، این تفاوت عیــن حق و عدل ارزیابی می‌گردد. عمده فعالیت‌ها و وظایف اقتصادی خانواده در اسلام، وظیفه مرد شمرده‌شــده است، نقش اقتصادی مرد در خانواده و جامعه به‌گونه‌ای ترسیم‌شده اســت که در صورت فقدان یا آســیب دیدن یک مرد، ضرر و زیان مادی زیادی به خانواده

می‌رسد. طبیعی است که دیه مرد در چنین نظامی بیش از دیه زن ارزیابی و تعیین گردد و این تفاوت، ایجاد نوعی توازن بین حقوق و وظایف مرد در نظام حقوقی اسلام و مطابق حق و عدالت است. علاوه بر این اگر حقوق زن و مرد جدا از سایر اجزای نظام حقوقی اسلام ارزیابی شود، باید هرگونه تفاوت بین زن و مرد، ناحق و مخالف عدل، بلکه مصداق ظلم دانسته شود، حتی تفاوت‌هایی که در قرآن کریم به آن تصریح‌شده است، مانند ارث زن و مرد، در این حال باید پذیرفت که کلام خداوند در درون خود دچار تناقض است»(اصغری و دیگران،۱۳۹۴، ص. ۱۷۵).

نقد آیات مربوط به برابری انسان‌ها: از این‌که خلقت زن و مرد از یک‌نفس می‌باشند نمی‌توان قائل به تشابه حقوق زن و مرد و برابری حقوق آن‌ها گردید علاوه بر این، برفرض دلالت بر تشابه، نمی‌توان قائل به تعمیم تشابه و برابری حکم به تمام موارد ازجمله قصاص و دیه شد. «زیرا با توجه به وجود ده‌ها و بلکه صدها تفاوت فیزیکی و روحی بین زن و مرد، مشکل تخصیص اکثر پیش می‌آید که ازنظر علم اصول، مستهجن و قبیح و از ساحت سخنوری حکیم به دور است»(اصغری، قانع و نورمندی پور، ۱۳۹۴، ص. ۳۴).

نقد استدلال به روایات:

نقد استدلال به اطلاق روایات: در مورد روایات نیز همانند آنچه در مورد آیه شریفه گفته شد باید گفت این روایات مطلق بوده و روایاتی که دیه زن را نصف دیه مرد می‌داند مفید است و قاعده جمع بین این‌گونه روایات چنانچه در علم اصول روشن‌شده است آن است که حمل مطلق بر مقید نمود که بدین ترتیب تعارض ظاهری و ابتدایی بین این روایات نیز از بین خواهد رفت؛ لذا با توجه به روایات مقیده که از حیث کمیت و دلالت نیز اقوی از روایات مطلقه است دیگر جای تمسک به اطلاق این روایات نیست.

نقد استدلال به مخدوش بودن سند روایات: صانعی در نظریه تساوی دیه زن با مرد به سه دلیل استناد نموده است: یکی نصوص روایی، دیگری اجماع و سومی برخی وجوه استحسانی (صانعی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص.۳۶). در پاسخ و نقد ایشان آمده است: درصورتی‌که روایات صحیحه زیادی وجود دارد، کنار گذاشتن چند حدیث خللی بر اصل قضیه وارد نمی‌کند.

عمده اشــکال و ایراد ایشان به وجود محمد بن عیسی در سند روایت است که شیخ طوسی در کتاب الفهرســت او را تضعیف کرده اســت و بقیه مطالب خود را از کتاب تنقیح المقال مامقانی نقل کرده‌اند. آقای صانعی تنها به آن نقل‌قول‌ها اکتفا نموده است؛ بدون اینکه ادامه مطلــب را پیگیری کند؛ زیرا مامقانی بعد از نقل مطالب دیگران در آخر صفحه ۱۶۸ و ۱۶۹ چهار دلیل بر وثاقت محمد بن عیسی آورده و تصریح کرده است که عدم روایت صدوق به تبعیت از استادش، ابن ولید، حاکی از تضعیف خود محمد بن عیسی نیست.

نقد اســتدلال به ضعف اجماع: «قائلین نظریه تســاوی برای اثبات ادعای خود اجماعی را که فقهایی ازجمله صاحب جواهر و صاحب ریاض ادعا کرده‌اند با استناد به عبارت محقق اردبیلی سست و قابل‌نقض دانسته‌اند. به این استدلال این‌گونه پاسخ‌داده‌شده است: محقق اردبیلی با دیگر فقهای شیعه در این مسئله اتحاد نظر دارد و به روایات حلبی، عبدالله بن مسکان و عبدالله بن ســنان از امام صادق(ع) استناد نموده است و به نصف بودن دیه نفس زن نسبت به دیه نفس مرد نظرمی‌دهد و بر این باوراست که قصاص مرد در برابر زن، مشروط به پرداخت نصف دیه مرد اســت و مدعی است که نظریه‌ای مخالف نظر مشهور نقل نشده‌است»(ابراهیم نژاد، ۱۳۹۵، ص. ۸). نقد اســتدلال به مدرکی بودن اجماع: در رد این دلیل آمده‌است: طرح مدرکی بودن اجماع در این خصوص، جایگاهی ندارد؛ چراکه خودشان می‌گویند: اجماع در صورتی دلیل و مدرک اســت که مستند قرآنی و روایی در مســئله نباشد و به‌حق هم چنین است. مستند ما روایات صحیحه است و همه هم بر اساس آن نظر دادند؛ پس فتوای صادره بر اساس ادلهٔ قوی، با تردید فقیهی خدشه‌دار نمی‌شود (ابراهیم نژاد، ۱۳۹۵، ص. ۲۲).

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این نوشتار عبارت است از:

۱. در آیــات قرآن کریم به بیان پرداخت دیه به خانواده مقتول در مورد قتل غیرعمدی، اشاره‌شــده و حکم آن تشــریع گردیده اســت؛ ولی در مورد میــزان و مقدار دیه و همچنیــن بحث از تفاوت میان زن و مرد، اشــاره‌ای نگردیده اســت؛ بنابراین حکم اصلی ثابت دینی عبارت اســت از پرداخت اصل دیه که در آیه ۹۲ سوره نساء به آن تصریح‌شده است.

۲. بعضی از فقیهان امامیه، اگرچه به دلایل نقلی تنصیف دیه تردید و تشکیک وارد نموده‌اند؛ اما در عمل، منتج به نتیجه متفاوتی نشده و همان نظریه تنصیف را باوجود اجماع، موردپذیرش قرار داده‌اند.

۳. با استناد به این‌که برخی از قوانین شرع اسلام قابلیت انعطاف داشته و با مسائل روز و مستحدثه امکان و قدرت تطابق دارند و همچنین با عنایت به این‌که عقل یکی از منابع استنباط بوده و قدرت تشخیص حسن و قبح را داراست؛ می‌توان از طریق مستقلات عقلیه به برخی از احکام دست‌یافت و لذا این‌گونه نتیجه‌گیری می‌شود که مقتضیات زمانی و مکانی از عوامل مؤثر در تغییر حکم محسوب می‌گردد. به این مفهوم که برخی از احکام الهی با قیود و شرایطی بر موضوعات خاصی استوار است که هر زمان این شرایط و قیود به‌واسطهٔ گذشت زمان و شرایط مکانی دگرگون شود؛ امکان تغییر حکم نیز وجود خواهد داشت.

۴. در تفکر امام خمینی، احکام شریعت همیشه دارای ثبات هستند؛ اما این ثبات حکم، وابسته به ثبات موضوع است و درصورتی‌که موضوع از میان برود، حکم نیز سالبه به انتفاع موضوع خواهد شد. با این توضیح که با توجه به تغییرات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ممکن است مسئله‌ای که در قدیم دارای حکمی بوده، اکنون با توجه به شرایط موجود، تبدیل به موضوعی جدید شود که قهراً حکم جدیدی را نیز اقتضا می‌کند.

۵. با مداقه در دلایل استنادی قائلین دو نظریه تنصیف و تساوی، مشخص‌شد حکم تفاوت دیه زن و مرد برگرفته از نصوص قرآنی نیست بلکه مستند به روایاتی است که در مقابل آن روایات معارض نیز وجود داشت؛ لذا برای رفع مشکلات ایجادشده یک رویکرد جدیدی ایجاد شد که به‌گونه‌ای جمع بین دو نظریه است؛ یعنی هم تنصیف را می‌پذیرد و هم در کنارش راهکاری برای جبران مابه‌التفاوت ارائه می‌دهد. در این رویکرد با استفاده از عناوین ثانویه مانند مصلحت، ضرورت، حفظ‌نظام، قاعده اهم و مهم؛ تلاش می‌شود تا دیه زن برابر با دیه مرد قرار گیرد. این راه‌کار در جنبه قانونی و حقوقی تا حدودی موفق و منتج به نتیجه بوده است. بر همین اساس قانون مجازات اسلامی مابه‌التفاوتی را که بین دیهٔ زن و مرد وجود دارد

از صندوقی به فرد خسارت‌دیده یا مجنیٌ‌علیه و یا خانوادهٔ او پرداخت می‌کنند.

۶. نگارنده معتقد است که فقط با اتکای به موازین اسلامی، استیفای حقوق زنان ممکن می‌شود. همان‌گونه که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اجتهاد فقیهان جامع‌الشرایط را در صورت ابتنای به کتاب و سنت از مبانی اساسی تأمین قسط و عدل معرفی نموده است؛ بنابراین با قطع‌نظر از تغییر و تبدّل در موضوعات و با قطع‌نظر از نیازها و ضرورت‌های جدید، در اثر مرور زمان ممکن است فقیه به سبب وسعت اطلاعات علمی و ارتباط با علوم جدید بشری، برداشت جدیدی از ادله و منابع فقهی، مبتنی بر همان مبانی اساسی اجتهاد بیابد.

منابع

- ابراهیم نژاد، محمد (۱۳۹۵). نقد و بررسی ادله نظریه آیت‌الله صانعی در برابری دیه زن و مرد. مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۷ (۱۲)، ۱-۲۸. https://law.tabrizu.ac.ir/article_5963.html
- ابن‌براج، عبدالعزیز (۱۴۰۶ ق). المهذب. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ابن زهره، حمزه (۱۴۱۷ ق). غنیة‌النزوع الی علمی الاصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق.
- ابن‌ماجه، محمد (۱۴۱۸ ق). سنن ابن ماجه. بیروت: دارالجیل.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ ق). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابو داود، سلیمان بن اشعث (۱۴۲۰ ق). سنن ابن داود. قاهره: دارالحدیث.
- احمد ادریس، عوض (۱۳۷۷). دیه. ترجمه علیرضا فیض، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اصغری، عبدالرضا؛ قانع، امیررضا و نورمندی‌پور، عباس (۱۳۹۴). بررسی ادله تفاوت دیه زن و مرد در فقه امامیه. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۱(۳)، پیاپی ۱۰۶، ۱۵۹-۱۸۴. https://iss.razavi.ac.ir/article_653.html?lang=fa
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- بایبوردی، سهیلا (۱۳۸۵). تفاوت زن و مرد در دیه. برهان و عرفان (فلسفه تحلیلی)، ۳(۷)، ۹-۲۶. http://noo.rs/UYrwQ
- بخاری، محمد (۱۴۱۰ ق). صحیح البخاری. قاهره: احیاء الکتب السنه.
- جوریزی، صغری (۱۳۹۲). نقد و بررسی نظریه تساوی دیه زن و مرد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات دانشگاه پیام نور مازندران.
- جوهری، مهدی، عابدی، طاهره و جعفری، جلال (۱۳۹۵). واکاوی چالش‌های دیه زن؛ با مطالعه تطبیقی فقه امامیه. فصلنامه تحقیقات حقوقی ایران و بین‌الملل، ۹(۳۳)، ۹۷-۱۱۴. https://journals.iau.ir/article_533584.html
- حر عاملی، محمدحسن (۱۴۱۴ ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البیت.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ ق). مبانی تکملة المنهاج. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- سلار دیلمی (۱۴۲۱ ق). المراسم العلویّه. با تحقیق محمود بستانی، قم: منشورات حرمین.
- سیّاح، احمد (۱۳۸۲). فرهنگ جامع عربی. تهران: انتشارات اسلام.
- شفیعی‌سروستانی، ابراهیم؛ رحمان ستایش، محمدکاظم و قیاسی، جلال‌الدین (۱۳۷۶). قانون دیات و مقتضیات زمان. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست جمهوری.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ ق). مسالک الافهام. قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۴۰۴ ق). من لایحضره الفقیه. ترجمه علی‌اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی.
- شیخ طوسی، محمد بن‌حسن (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام. ترجمه علی آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- شیخ طوسی، محمد بن‌حسن (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه‌الامامیه. ترجمه محمدباقر بهبودی، تهران: چاپ مرتضوی.
- شیخ طوسی، محمد بن‌حسن (۱۴۰۷ ق). الخلاف. تهران: مؤسسه نشر اسلامی.
- شیخ مفید، محمد بن نعمان (۱۴۰۳ ق). المقنعه. قم: کنگره شیخ مفید.

- صانعی، یوسف (۱۳۸۲). فقه الثقلین. تهران: انتشارات عروج، چاپ دوم.
- صانعی، یوسف (۱۳۹۶). برابری دیه. تهران: فقه الثقلین.
- طباطبایی کربلایی، علی بن محمدعلی (۱۴۱۸ ق). ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل. قم: مؤسسه آل البیت.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله (۱۴۰۴ ق). التنقیح الرائع لمختصر الشرایع. بیروت: دارالفکر.
- فاضل هندی، محمد (۱۴۱۶ ق). کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام. قم: جامعه مدرسین.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق). الکافی. ترجمه هاشم رسولی، قم: انتشارات اسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ ق). قواعد فقهیه. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب، چاپ سوم، ۲ جلدی.
- مقدس اردبیلی، احمد (۱۴۰۳ ق). مجمع الفائدة و البرهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
- موسوی، سید فضل‌الله و موسوی، سید مهدی (۱۳۸۶). نقد و بررسی حکم «دیه نفس» زن در قانون مجازات اسلام. مطالعات حقوق خصوصی، ۳۷(۴)، ۲۴۳-۲۷۱. dor: 20.1001.1.25885618.1386.37.4.10.6
- مهرپور، حسین (۱۳۸۷). بررسی تفاوت دیه زن و مرد در قانون مجازات اسلامی و مبانی فقهی آن. پژوهشنامه متین، ۱(۲)، ۳۵-۶۴. dor: 20.1001.1.24236462.1378.2.2.3.8
- میر شمسی، فاطمه (۱۳۸۰). دیه قتل خطایی. پژوهشنامه متین. ۳ (۱۱-۱۲)، ۱۷۷-۱۹۲. https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_191194.html?lang=fa
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. ترجمه قوچانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

References

- Abu Dawud, S. (2000). *Sunan Ibn Dawud*. Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]

- Ahmad Idris, A. (1998). *Diyah*. Translated by Alireza Feyz, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]

- Asghari, A. R. Ghane, A. R. & Noormandipour, A. (2015). Examining the evidence for the difference between blood money for men and women in Imamiyyah jurisprudence. *Islamic Social Studies*, 21(3), No. 106, 159-184. https://iss.razavi.ac.ir/article_653.html

- Baybordi, S. (2006). The difference between men and women in blood money. *Burhan va Erfan* (*Analytical Philosophy*), 3(7), 9-26. http://noo.rs/UYrwQ

- Bukhari, M. (1990). *Sahih al-Bukhari*. Cairo: Revival of al-Kitab al-Sunnah. [In Arabic]

- Ebrahimnezhad, M. (2016). The Review of Ayatollah Sanei's Opinion on the Blood Money of Moslem man and Woman. *Jurisprudence and Islamic Law*, 7(12), 1-28. https://law.tabrizu.ac.ir/article_5963.html

- Fazil Hindi, M. (1996). *Kashf al-Latham w Al-Abham an Qawaeid Alahkam*. Qom: Jamia Modaresin. [In Arabic]

- Fazil Miqdad, M. (1983). *Al-Tanghih Al-raeh Lemokhtasar Al-Sharaeh*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]

- Hurr Amili, M. (1994). *Tafsil vasail Al- Shia Ela Tahsil Masail Al-Sharia*. Qom: Al-Bayt Foundation. [In Arabic]

- Ibn Baraj, A. (1986). *Al-Muhadhab*. Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Teachers' Society. [In Arabic]

- Ibn Majah, M. (1998). *Sunan Ibn Majah*. Beirut: Dar al-Jeel. [In Arabic]

- Ibn Manzur, M. (1988). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]

- Ibn Zohre, H. (1997). *Ghunyat alnuzwe' iilay eilmay al usul w alfurue*. Qom: Imam Sadiq Foundation [In Arabic]

- Johari, M., Abedi, T. & Jafari, J. (2016). Analysis of the challenges of blood money for women; with a comparative study of Imami jurisprudence. *Quarterly Journal of Iranian and International Legal Research*, 9(33). 97-114. https://journals.iau.ir/article_533584.html

- Jourizi, S. (2013). Critique and study of the theory of equality of blood money between men and women. *Master's thesis*, Faculty of Theology, Payam Noor University of Mazandaran. [In Persian]

- Khoei, A. (1990). *Mabaniy Takmilat alMinhaj*. Qom: Imam Al-Khoei Revival Institute. [In Arabic]

- Khomeini, S.R. (2000). *Tahrir al-Wasila*. Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute's Publications. [In Arabic]

- Kulayni, M.(2008). *Al-Kafi*. Translated by Hashim Rasuli, Qom: Islamiya Publications. [In Arabic]

- Makarem Shirazi, N. (1990). *Jurisprudence Rules*. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib School. [In Persian]

- Mehrpour, H. (1999). Investigating the difference between male and female dowry in the Islamic Penal Code and its jurisprudential foundations. *Matin Research Journal*, *1*(2), 35-64. dor: 20.1001.1.24236462.1378.2.2.3.8

- Mir Shamsi, F. (2001). Retribution for wrongful murder. *Matin Research Journal*, *3*(11), 177-192. https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_191194.html?lang=fa

- Moghadas Ardabili, A.(1983). *Majma al-Faeda wa al-Borhan fi Sharh Ershad al-azhan*. Qom: Islamic Publications Office (IPO). [In Arabic]

- Mousavi, S. F. &. Mousavi, S. M. (2007). Examination of women's " deeye nafs" in the islamic penal code. *Law Quarterly*, 37(4), 243-271. dor: 20.1001.1.25885618.1386.37.4.10.6

- Najafi, M. H. (1983). *Javaher al-Kalam fi Sharh Sharaye al-Islam*. Translated by Quchani, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]

- Salar Deilami, H. (1984). *Al-Marasim al-Alawiyyah*. Qom: Publications of Al-Haramayn. [In Arabic]

- Sanei, Y. (2003). *Fiqh al-Saghalin*. Tehran: Orouj Publishing House. [In Arabic]

- Sanei, Y. (2017). *Equality of payment*. Tehran: Fiqh al- Saghalin. [In Persian]

- Sayyah, A. (2003). *Comprehensive Arabic Dictionary*. Tehran: Islam Publications. [In Persian]

- Shafiei Sarvestani, I., Rahman Setayesh, M. K. & Qiyasi, J. (1997). *Law of Diat and the requirements of time*. Tehran: Presidential Strategic Research Center. [In Persian]

- Shahid Thani, Z. (1992). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i al-Islam*. Qom: Islamic Education Institute. [In Arabic]

- Sheikh Mufid, M. (1983). *The convincing one* (*almuqanae*) .Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
- Shaykh al-Saduq, M. (1984). *Man la yahduruh al-Faqih*. Translated by Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publishing. [In Arabic]
- Tabatabaei Karbalei, A. (1998). *Reyaz al-Masael fi Tahqiq al-Ahkam be al-Dalail*. Qom: Al-Bayt. [In Arabic]
- Tusi, M. (2007). *Al-Mabusut fi Fiqh al-Imamiyah*. Translated by Mohammad Baqer Behboodi, Tehran: Mortazavi Publications. [In Arabic]
- Tusi, M. (1986). *Tahzib al-Ahkam*. translated by Ali Akhondi, Tehran: Dar al-Kotub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Tusi, M. (1987). *Al-Khalaf*. Tehran: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]